

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний музей Голодомору-геноциду
Університет менеджменту освіти Національної академії педагогічних наук України
Український інститут національної пам'яті
Національний інститут стратегічних досліджень
Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Історико-філософський факультет Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Одеська національна наукова бібліотека

МАТЕРІАЛИ

VI Міжнародної науково-практичної конференції

«Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в XX–XXI ст.: інтердисциплінарні підходи» (до 90-х роковин Голодомору-геноциду)

(Київ, 24–25 листопада 2022 р.)

Київ
2023

УДК [94:341.485](477)"1932/1933":378.147
М 58

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного музею Голодомору-геноциду
(протокол № від 2023 р.)*

Рецензенти:

Гай-Нижник Павло Павлович, доктор історичних наук
Тодоров Ярослав Ігорович, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету, директор Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної інтеграції УжНУ

Редакційна колегія:

А.В. Іванець (к.і.н.), Д.Д. Білий (д.і.н.), В.В. Гудзь (д.і.н.), І.Є. Петренко (к.і.н.),
О.М. Ситник (д.і.н.), Л.Д. Якубова (д.і.н.), О.М. Мовчан (д.і.н.)

Відповідальні за випуск:

А.В. Іванець (к.і.н.), Д. Д. Білий (д.і.н.), І. Є. Петренко (к.і.н.)

За достовірність викладеної інформації відповідальність несуть автори статей

М 58

Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в ХХ–ХХІ ст.: інтердисциплінарні підходи (до 90-х роковин Голодомору-геноциду): матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 24–25 листопада 2022 р.). Київ, 2023. 256 с.

У збірці матеріалів «Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в ХХ–ХХІ ст.: інтердисциплінарні підходи» (до 90-х роковин Голодомору-геноциду) відображено міждисциплінарний обмін результатами досліджень із тематики Голодомору-геноциду й агресивної та геноцидної війни Росії проти України, яка розпочалася у 2014 році, науковців у галузі історії, політології, права, економіки, демографії, статистики. Така співпраця сприятиме не лише появі нових фундаментальних досліджень українських і закордонних вчених із тематики геноцидів, вчинених комуністичним режимом в Україні у ХХ ст., а й розкриттю характеру збройної агресії РФ, фіксації фактів геноциду та інших тяжких міжнародних злочинів, вчинених Росією в Україні у 2014–2022 рр.

ISBN

УДК 94(477.46)»1932/1933»:343.619.911

Байкеніч Дмитро,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
філіалу «Інституту дослідження Голодомору»
Національного музею Голодомору-геноциду
ORCID: 0000-0001-7117-5762

КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ ПРО КАНІБАЛІЗМ ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ ПРО ГОЛОДОМОР (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація. У статті розглянуто кримінальні справи на канібалів як джерела з вивчення особливостей перебігу та наслідків Голодомору на регіональному рівні. Визначено кількість випадків людодства в районах Харківської області із зазначенням місць їхнього найбільшого скупчення та динаміки виявлення. Проаналізовано співвідношення групових і поодиноких випадків канібалізму, обраховано кількість фігурантів кримінальних справ та окреслено види, винесених їм вироків.

Ключові слова: Голодомор, кримінальні справи, канібали, джерело, Харківська область.

Abstract. The article deals with criminal cases against cannibals as a source for studying the peculiarities of the course and the consequences of the Holodomor at the regional level. It determines the number of cannibalism cases in the districts of the Kharkiv region, indicating the places of their accumulation and the dynamics of detection. The article analyzes the ratio of group and individual cases of cannibalism. It calculates the number of defendants in criminal cases and outlines the types of sentences handed down to them.

Keywords: Holodomor, criminal cases, cannibals, source, Kharkiv region.

Канібалізм як масове явище вперше в Україні проявився під час штучного масового голоду 1921–1923 рр. Тоді ж він став предметом дослідження науковців і розглядався виключно з медичної та психологічної точок зору¹. Досліджень за іншими науковими напрямками не проводилося, оскільки влада приховувала причини, масштаби та наслідки голоду.

Однак канібалізм слід розглядати не лише як медичну чи психологічну проблему. Після голоду початку 1920-х рр. наступний спалах канібалізму відбувся під час Голодомору-геноциду. Основним джерелом історичних досліджень канібалізму в цей час є кримінальні справи, порушені за фактами таких злочинів. За ними, зокрема, можна дослідити прояви людодства, причини й особливості скоєних правопорушень, закономірності в ухваленні вироків тощо.

Кримінальні справи, звинувачених у канібалізмі й труподстві, Галузевого державного архіву МВС за 1933 р. вже фахово опрацювали науковці Т. Вронська та В. Марочко. Вони, зокрема, детально описали фонд 32 і зробили деякі узагальнення щодо специфіки ведення справ і складу засуджених, мотивів вчинених злочинів із наведенням промовистих прикладів тощо².

Кримінальні справи із зазначеного фонду частково було залучено для висвітлення перебігу Голодомору в Миколаївській області, зокрема, проявів канібалізму³.

¹ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева; Відп. ред. С.В. Кульчицький. – Київ : Наук. думка, 1993. – 240 с. – С. 204–216.

² Вронська Т.В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України / Т.В. Вронська, Н.В. Платонова // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2003. – 888 с. – С. 26–41; Марочко В.І. Канібалізм в роки Голодомору / В.І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2003. – С. 568–575.

³ Документальні свідчення про канібалізм на території Миколаївської області під час Голодомору 1932–1933 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/istgolod/15/9.pdf>.

1022 кримінальні справи за фактом канібалізму, людодїства й трупоїдства (№№ 14 601–15 318, 15 320–15 623) були використані в Кримінальній справі №475, порушеній СБУ 22 травня 2009 р. за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр.¹. Витяги з них уміщено в 24 і 25 томах цієї справи, що зберігається в архіві Апеляційного суду України м. Києва.

Канібалізм (людодїство) – поїдання представників біологічного виду представниками того самого виду, зокрема, людини людиною; у випадку з людьми характеризується кровожерливістю та жорстокістю внаслідок розладу психіки; є аномалією народної психіки через тривале голодування. Близьким за змістом є термін трупоїдство як вживання в їжу мертвих людей².

Епізодичні випадки канібалізму в УСРР було зафіксовано навесні 1932 р. внаслідок голодування населення³. Однак влітку та восени того ж року про такі випадки інформації майже не було.

На початку 1933 р. стався повторний сплеск випадків людодїства чи трупоїдства. Це явище було пов'язане з вичерпанням останніх продовольчих ресурсів і сурогатів та важкими погодними умовами, що не давали можливості шукати їжу. Тривале голодування викликало або загостило вже наявні психологічні розлади людей, відбувся злам у свідомості з подальшим руйнуванням усталених заборон девіантної поведінки.

За інформацією екскерівника Харківського обласного бюро судово-медичної експертизи В. Моїсеєва, в Харківській області під час Голодомору було зафіксовано 2,5 тис. випадків канібалізму⁴. Однак за інформацією історикіні Т. Вронської, у 1932–1933 рр. в усій УСРР за канібалізм до різних термінів ув'язнення та смертної кари було засуджено 2505 осіб. Зокрема, в 1933 р. до 3–5 років було засуджено 1483 особи (за даними 994 справ), з них у Харківській обл. – 280. Водночас було відкрито 1022 кримінальні справи, за якими канібалів засудили до 10 років або смертної кари, з них на Харківську обл. припадало 277⁵.

Інформація про канібалів чи трупоїдство надходила з таких джерел: через доноси та під час обходів міліції чи представників місцевої влади. Систематичним виявленням випадків канібалізму ніхто не займався, а отже й інформація про них є локальною та неповною⁶.

Коли випадки людодїства набули розголосу, повідомлення про них потрапили до інформаційних доповідей німецьких та італійських дипломатів у Харкові⁷. На це відреагували радянські спецслужби. Щоб засекретити всю інформацію про покарання канібалів, 22 травня 1933 р. заступник ДПУ УСРР К. Карлсон видав директиву, згідно з якою всі

¹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Матеріали кримінальної справи №475 / Упор. М. Герасименко. – Київ : Б.в., 2014. – С. 14, 81.

² Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Вступ. слово Є. Нищука; Передмова, авторський текст В. Марочка. Міністерство культури України; Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Дрогобич : «Коло», 2018. – С. 171, 246–249.

³ Марочко В.І. Канібалізм в роки Голодомору / В.І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2003. – С. 574.

⁴ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Харківська область / Ред. кол.: Ющенко Я.П. (гол. редкол.), Білоцерківський В.Я., Захаров Є.Ю. та ін.; Авт. кол. та упорядн.: Білоцерківський В.Я., Кириченко Ю.С., Корнев О.В., Лапчинська Н.В., Мілютіна О.О., Ровчак Л.Б., Осіковська В.О., Скороходова С.Е. та ін.; Відп. ред. Хорошевський А.Ю. Український інститут національної пам'яті України; Харківська обласна державна адміністрація. – Харків : Фоліо, 2008. – 1023 с. – С. 14.

⁵ Вронська Т.В. Архівні матеріали НКВС і ДПУ у фондах Державного архіву МВС України / Т.В. Вронська, Н.В. Платонова // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2003. – С. 39, 40.

⁶ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / Вступ. слово Є. Нищука; Передмова, авторський текст В. Марочка. Міністерство культури України; Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. – Дрогобич : «Коло», 2018. – С. 247.

⁷ Марочко В.І. Канібалізм в роки Голодомору / В.І. Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2003. – С. 570.

справи про канібалізм вилучали із судів і передавали до органів ДПУ на розгляд судової трійки¹.

5 червня 1933 р. начальник Харківського обласного відділу ДПУ З. Кацнельсон доповідав голові ДПУ УСРР В. Балицькому, що за 5 місяців в області був зафіксований 221 випадок канібалізму й трупоїдства. З. Кацнельсон повідомляв про щомісячне зростання таких випадків. Зокрема, станом на 1 березня – 9 випадків; на 1 квітня – 58; на 1 травня – 132 і на 1 червня – 221². На жаль, деякі науковці некоректно використовують наведену статистику, складаючи ці цифри та поширюючи майже вдвічі більшу загальну цифру за січень–червень 1933 р. в кількості 420 випадків³. На думку автора, кількість зафіксованих випадків станом на 1 червня (а саме – 221) вже є сумарною, а отже, включає в себе всі зазначені випадки. Відповідно показники станом на травень включають у себе випадки канібалізму й трупоїдства за березень і квітень.

Джерелом цього дослідження стали два томи справи 475, в яких зібрано витяги з 1022 кримінальних справ по засудженню канібалів до 10 років та до розстрілу. Зауважимо, що використана інформація може мати певні похибки через неможливість перевірки та уточнень з оригіналами справ. Увагу було акцентовано на Харківській області в кордонах 1932–1933 рр. (60 районів та 4 міста)⁴. Шляхом зведення за географічним принципом об'єднано 251 справу по 50 районах та 3 містах Харківської області. Ця кількість справ складає 25% від загалу по УСРР.

Найбільша кількість кримінальних справ, заведених на людожерів, належить до Решетилівського району – 21 одиниця, Кременчуцького – 17 та Глобинського – 16. Найменша – по 1 справі – у 12 районах і по 2 – у 8. Наклавши отримані показники на карту, отримуємо трикутник у центрі області Кременчук–Красноград–Суми. Найбільша концентрація випадків зосереджена в районах Кременчука, Полтави й Охтирки. Загалом у районах умовного трикутника було офіційно зареєстровано понад 140 таких справ – майже дві третини від загалу.

Під час роботи з матеріалами кримінальних справ було виявлено населені пункти, в яких траплялося два або три випадки канібалізму. У Харківській області до таких відносились 17 районів із 28 населеними пунктами. Зокрема, у Глобинському районі – с. Бориславці та с. Весела Долина – по 2 випадки; Диканському – с. Ждановка – 2; Зінківському – с. Павлівка – 2; Ізюмському – с. Гороховатка – 2; Кобеляцькому – с. Розсипалівка – 2; Красноградському – с. Берестовеньки – 3 та с. Зачепилівка – 2; Кременчуцькому – с. Велика Кахнівка, с. Келеберда, с. Омельник та с. Потоки – по 2; Куп'янському – м. Куп'янськ і с. Петропавлівка – по 2; Миропільському – с. Могриця – 3; Нехворощанському – с. Ряске – 3; Ново-Санжарському – с. Нові Санжари – 2 і с. Старі Санжари – 3; Охтирському – с. Олешня, м. Охтирка та с. Яблучне – по 2; Решетилівському – с. Потеряйки, с. Решетилівка та с. Піщане – по 2; Семенівському – с. Крива Руда – 2; Тростянецькому – с. Ясенок – 2; Чутівському – с. Кантомирівка та с. Милорадівка – по 2.

Під час аналізу джерел виявилось, що основна кількість справ (200) заведена на вбивць, які вчинили злочин з метою канібалізму. 51 справа стосувалася трупоїдства (15 з яких – групові). Кількісно переважають поодинокі справи – 152. Однак групові (99 од.) лякають своєю чисельністю та кількістю фігурантів від 2 до 5 дійових осіб. Це, як правило, люди, які були добре знайомі – близькі родичі або сусіди.

¹ Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. у Дніпропетровській області: масштаби, наслідки: збірник документів / Автор вступної статті та упорядник Наталя Радомирівна Романець / Дніпро, 2020. – С. 37.

² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Харківська область / Ред. кол.: Ющенко Я.П. (гол. редкол.), Білоцерківський В.Я., Захаров Є.Ю. та ін.; Авт. кол. та упорядн.: Білоцерківський В.Я., Кириченко Ю.С., Корнев О.В., Лапчинська Н.В., Мілютіна О.О., Ровчак Л.Б., Осиковська В.О., Скороходова С.Е. та ін.; Відп. ред. Хорошевський А. Ю. Український інститут національної пам'яті України; Харківська обласна державна адміністрація. – Харків : Фоліо, 2008. – С. 924.

³ Епплбаум Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. – Київ : НРЕС PRESS, 2018. – С. 259.

⁴ Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Харків : Видавництво ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. – 174 с. – С. 6.

Загалом до відповідальності притягалося 378 людей. До людоїдства вдавалися переважно жінки. Зокрема, в Харківській області це підтверджено кількісними показниками: 127 чоловіків та 251 жінка, що складає співвідношення один до двох. Як зазначає дослідниця І. Рева, «у голодні часи жіночий розум безупинно працював над створенням різноманітних фантастичних “меню”, де “поживою” виступали макуха, мелений бур'ян, кора дерев тощо. Саме тому в роки Голодомору найбільше канібалів та божевільних було серед жіноцтва. Джерелом психічного тиску для них було не лише відчуття голоду, але й відповідальність за харчування родини. Безумовно, муки голоду набували особливої гостроти, коли в руках була їжа, приготована для інших»¹.

Аналіз кримінальних справ надає можливість простежити динаміку їхнього виявлення. Згідно з джерелами, хронологічні рамки справ – кінець лютого – грудень 1933 р. Зокрема, в лютому було відкрито одну справу, в березні – 30, у квітні – 55, у травні – 57, у червні – 71, у липні – 34, у вересні – 1, у листопаді – 1, у грудні – 1.

Кримінальні справи, що розглядаються, вміщують інформацію про підсудних, які потрапляли під дію ст. 174 Кримінального кодексу УСРР із вироком ув'язнення до 10 років або до розстрілу. Так, до розстрілу було засуджено 51 особу, а до 10 років позбавлення волі – 261. Слід зазначити, що при підрахунках було виявлено цікаву закономірність винесення вироків про розстріл винятково першим канібалам, яких притягали до відповідальності. Але розстріл канібалів зафіксований лише в 19 районах. Останні вирок по Харківській області згідно з дослідженими кримінальними справами були винесені на початку травня, за винятком одного випадку в Миропільському районі, де виявлення канібалів відбувалося переважно в липні. Загалом розстріли були винесені: 1 вирок – у лютому (3 фігурантам), 18 – у березні (26), 13 – у квітні (17), 4 – у травні (4) та 1 – у липні (1).

Водночас фігурантам групових справ виносили й інші вирок. Зокрема, до 7 років було засуджено 1 людину, до 5 – 33, до 3 – 12. Справи були закриті по 6 особах, 2 з яких – у зв'язку зі смертю фігурантів.

Окрім того, 3 людини було відправлено до реформаторіуму (виправний заклад тюремної системи з можливістю ув'язненого «виправитися» та повернутися в суспільство. Суд не визначав термін ув'язнення, але якщо в цілях виправлення виявлялося необхідним подальше ув'язнення, то суд ухвалював новий вирок (давав санкцію). Залежно від поведінки і результатів виправлення ув'язненого адміністрація реформаторіуму вирішувала питання про строк перебування у ньому). Інформацію по 19 особам виявити не вдалося.

Зрозуміло, що дані ДПУ були не повними. На початку червня З. Кацнельсон повідомляв про 2 випадки канібалізму в с. Вовчий Яр Балаклійського району (за кримінальними справами на цей час був лише один); у Ново-Санжарському вказував на 7 випадків канібалізму й трупоїдства (за кримінальними справами – 8); у Красноградському тільки за квітень і травень зазначалося про виявлення 14 випадків людоїдства (за кримінальними справами – 8)².

Представники ДПУ не завжди володіли повною інформацією. Уникли покарання ті людоїди, які часто змінювали місце свого злочину. Вони використовували спорожнілі хати на околицях населених пунктів або у віддалених важкодоступних місцевостях. Також у пам'яті очевидців Голодомору закарбувалося, що місцеві жителі чинили самосуд над канібалами³.

¹ Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання / І. Рева. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Київ : К.І.С., 2019. – 272 с. – С. 100.

² Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Харківська область / Ред. кол.: Ющенко Я.П. (гол. редкол.), Білоцерківський В.Я., Захаров Є.Ю. та ін.; Авт. кол. та упорядн.: Білоцерківський В.Я., Кириченко Ю.С., Корнев О.В., Лапчинська Н.В., Мілютіна О.О., Ровчак Л.Б., Осіковська В.О., Скороходова С.Е. та ін.; Відп. ред. Хорошевський А.Ю. Український інститут національної пам'яті України; Харківська обласна державна адміністрація. – Харків : Фоліо, 2008. – С. 924.

³ Голодомор 1932–1933 років на Харківщині / О.С. Гнезділо, О.С. Коптева, Л.А. Панасенко, О.В. Сафонова, А.В. Скупневська. – Харків : Оригінал, 2008. – 272 с. – С. 230; Мухіна М. Упокорення голодом. Збірник документів / М. Мухіна. – Київ : АН України, 1993. – 312 с. – С. 71.

Про велику кількість випадків канібалізму знаходимо інформацію саме в усних джерелах¹. Про співвідношення офіційної та усної історичної інформації яскраво свідчить приклад із Кишеньківського району, де за звинуваченням у людоїдстві було відкрито 6 кримінальних справ. Ще стільки ж випадків, але по інших населених пунктах, зустрічаємо в спогадах².

Отже, кримінальні справи за звинуваченнями в канібалізмі й трупоїдстві можуть стати одним із джерел інформації для формування мартирологу жертв геноциду – як убитих, так і вбивць.

Наведена локалізація місць концентрації проявів канібалізму засвідчує високу вірогідність катастрофічної продовольчої ситуації в центральній частині Харківської області. Це вимагає більш детального дослідження чинників, що призвели до виникнення анклавів людоїдства.

Наведена динаміка фіксації випадків канібалізму свідчить про наростання голоду на весні–влітку 1933 р. та, як наслідок, формування умов для поширення людоїдства. Застосування розстрілу як вироку за канібалізм винятково під час перших відкритих справ, з великою вірогідністю, є невдалою спробою режиму зупинити канібалізм як такий. Це припущення також вимагає додаткового дослідження із залученням ширшої джерельної бази.

Загалом кримінальні справи є джерелом різнопланової інформації допоміжного чи початкового рівня дослідження регіональної специфіки перебігу та наслідків Голодомору, релігій повсякдення та поведінкових стратегій виживання населення в піковий час геноциду.

УДК 316(477)»19»(092):94-056.253(477)»1932/1933»

Чедолума Ілля,
доктор філософії,
молодший науковий співробітник
Інституту історичних досліджень
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: 0000-0003-3445-6244

ГОЛОС СОВІСТІ В ПУСТЕЛІ: ОЛЬГЕРД ІПОЛИТ БОЧКОВСЬКИЙ (1885–1939) ТА ПРАВДА ПРО ГОЛОДОМОР

Анотація. Як публічний інтелектуал Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939) з усіх доступних йому майданчиків виступав на захист національних прав українців, а коли почався Голодомор неодноразово зі сторінок преси закликав Європу звернути увагу

¹ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Харківська область / Ред. кол.: Ющенко Я.П. (гол. редкол.), Білоцерківський В.Я., Захаров Є.Ю. та ін.; Авт. кол. та упорядн.: Білоцерківський В.Я., Кириченко Ю.С., Корнев О.В., Лапчинська Н.В., Мілютіна О.О., Ровчак Л.Б., Осіковська В.О., Скороходова С.Е. та ін.; Відп. ред. Хорошевський А.Ю. Український інститут національної пам'яті України; Харківська обласна державна адміністрація. – Харків : Фоліо, 2008. – С. 958, 967, 972.

² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Т. III. – Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; Наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 556; Воля О. Безкровна війна... Народна епопея / О. Воля. – Т. II. – Київ : Вид-во «Рута», 2010. – С. 85; Голяник В.П. Трагічні сторінки моєї вітчизни / В.П. Голяник. – Кобеляки : КП «Видавництво «Кобеляки», 2013. – 232 с. – С. 43, 56; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років: Свідчення: У 2 кн. / Упор.: О.Веселова, О.Нікілев; відп. ред. В.Смолій. – Київ : ВД «Калита», 2009. – Кн. 1. – С. 149, 484; Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення. – У 2-х книгах. – Книга друга. / Упор.: О. Веселова, О. Нікілев. – Київ : ВД «Калита», 2009. – С. 502.

Науково-методичне видання

Матеріали

**VI Міжнародної науково-практичної конференції
«Геноцид як зброя у боротьбі проти української нації в ХХ–ХХІ ст.:
інтердисциплінарні підходи» (до 90-х роковин Голодомору-геноциду)**

(Київ, 24–25 листопада 2022 р.)

(українською мовою)

Упорядники *Інна Шугальова, Лілія Шеремета*
Відповідальний редактор *Андрій Іванець*
Літературне редагування та верстка *Лілія Шеремета*

Формат 60x84/8
Шрифт *Pragmatica*
Наклад 300 прим.